

5.6.5. (07.00.09) ИСТОРИОГРАФИЯ, ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ, МЕТОДЫ ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

5.6.5. ТАЪРИХНИГОРӢ, МАНБАЪШИНОСӢ ВА МЕТОДӢОИ ТАДҚИҚИ ТАЪРИХӢ

5.6.5. HISTORIOGRAPHY, KNOWLEDGE OF ORIGINS, METHODS OF HISTORICAL RESEARCH

УДК 930

DOI 10.24412/3005-849X-2025-3-48-55

**ИСТИФОДАИ МАКТУБХО
ҲАМЧУН САРЧАШМАИ
ТАЪРИХӢ ДАР “МУНТАХАБ-
УТ-ТАВОРИХ”-И МУҲАММАД
ҲАКИМХОН**

Абдукаримов Ҷамолиддин Аҳмадалиевич,
н.и.т., дотсенти кафедраи таърихи халқи тоҷики
МДТ “ДДХ ба номи академик Б. Гафуров”;
Абдуқодиоров Абдуҳафиз Абдуқудусович, н.и.т.,
дотсенти кафедраи таърих ва динишиносии
ДДХБСТ (Хуҷанд, Тоҷикистон)

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПИСЕМ
В КАЧЕСТВЕ
ИСТОРИЧЕСКИХ
ИСТОЧНИКОВ В
“МУНТАХАБ-АТ-ТАВАРИХ”
МУХАММАДА ХАКИМ-ХАНА**

Абдукаримов Джамолиддин Ахмадалиевич,
канд.истор.наук, доцент кафедры истории
таджикского народа ГОУ “ХГУ им. Б.Гафурова”;
Абдуқодиоров Абдуҳафиз Абдуқудусович, канд.
истор. наук, доцент кафедры истории и
религиоведения ТГУПБП (Худжанд, Таджикистан)

**USING LETTERS AS
HISTORICAL SOURCES IN
“MUNTAHAB-AT-TAWARIKH”
BY MUHAMMAD HAKIM KHAN**

Abdulkarimov Jamoliddin Ahmadalievich, candidate of
History, associate professor of the department of the
history of Tajik nations under the SEI “KhSU named
after academician B. Gafurov; **Abdukodirov Abduhafiz
Abdukudusovich,** candidate of History, associate
professor of history and religious studies department
under the TSULBP (Khujand, Tajikistan)
e-mail: abdukarimov_1979@mail.ru

Зикр гардидааст, ки дар таълифи “Мунтахаб-ут-тавориҳ” Муҳаммад Ҳақимхон ба ғайр аз бешир си сарчаишма, ки номи муаллифони онҳо дар асар сабт шудааст, як қатор номаҳои шоҳону мансабдорони нимаи аввали қарни XIX-ро, ки дар ихтиёри худ доштааст, истифода бурдааст. Номаи амири Афғонистон Дӯстмуҳаммадхон ба котиби генерал-губернатори Ҳиндустон В.Макнотен, номаи шоҳзодаи хуқандӣ султон Маҳмудхон ба амир Насруллоҳ, номаи амир Насруллоҳ ба хони Қўқанд Муҳаммадалихон мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Таъкид шудааст, ки номаҳои мазкур барои равшанӣ андохтан ба баъзе паҳлуҳои воқеаҳои таърихӣ нисбат ба таърихномаҳои расмӣ маълумоти бешир медиҳанд. Хулоса шудааст, ки ба ҳайси сарчаишма истифода шудани номаҳо арзиши таърихӣ ва илмӣ асарро афзун гардонидаст.

Калидвожаҳо: “Мунтахаб-ут-тавориҳ”, Муҳаммад Ҳақимхон, номаҳо, А. Мухторов, хонигарии Қўқанд, амир Насруллоҳ, Дӯстмуҳаммадхон

Отмечается, что при составлении труда «Мунтахаб-ут-тавориҳ» Мухаммад Хакимхан, помимо более чем тридцати источников, авторы которых указаны в тексте, использовал также кое-какие письма правителей и высокопоставленных лиц первой половины XIX века, находившиеся в его распоряжении. Анализу подвергнуты следующие письма: эмира Афганистана Достмухаммад-хана секретарю генерал-губернатора Индии

В. Макнотену, письмо кокандского принца султана Махмуд-хана эмиру Насрулло, письмо эмира Насрулло правителю Кокандского ханства Мухаммадали-хану. Подчёркивается, что данные письма предоставляют более развернутую информацию о некоторых аспектах исторических событий по сравнению с официальными хрониками. Сделан вывод, что использование писем в качестве исторических источников значительно повышает историческую и научную ценность произведения.

Ключевые слова: «Мунтахаб ат-таварих», Мухаммад Хаким-хан, А. Мухтаров, Кокандское ханство, письмо

The article notes that when compiling the work “Muntakhab-ut-tavorikh”, Muhammad Hakim Khan, in addition to more than thirty sources, the authors of which are indicated in the text, also used some letters from rulers and high-ranking officials of the first half of the 19th century that were at his disposal. The following letters were analyzed: the letter of the Emir of Afghanistan, Dost Muhammad Khan, to the Secretary of the Governor-General of India, V. Macnaghten; the letter of the Kokand prince, Sultan Mahmud Khan, to Emir Nasrullah; the letter of Emir Nasrullah to the ruler of the Kokand Khanate, Muhammadali Khan. It is emphasized that these letters provide more detailed information on some aspects of historical events compared to official chronicles. It is concluded that the use of letters as historical sources significantly increases the historical and scientific value of the work.

Key-words: “Muntahab at-tawarikh”, Muhammad Hakim-khan, A. Mukhtarov, Kokand khanate, letter

Дар асри XIX дар хонигарии Қўқанд мактаби таърихнигорӣ ташаккул ёфта, асарҳои нодире таълиф гардиданд, ки паҳлуҳои мухталифи ҳаёти хонигариро инъикос мекунанд. Таърихи хонигарии Қўқанд табиист, ки, пеш аз ҳама, дар осори намояндагони маъруфи ҳавзаи таърихнигории маҳаллӣ инъикос шудаанд ва таърихномаҳои онҳо дар омӯзиши таърихи ин сарзамин сарчашмаҳои дасти аввал ба ҳисоб мераванд.

Яке аз сарчашмаи муътамади таърихӣ доир ба таърихи хонигарии Қўқанд асари “Мунтахаб ут-таварих”-и Мухаммад Ҳакимхон ба ҳисоб меравад.

Мухаммад Ҳакимхон дар чараёни таълифи асари худ аз сарчашмаҳои мухталифи таърихию адабӣ истифода намудааст. Дар “Мунтахаб-ут- таворих” номи беш аз 30 муаллифи сарчашмаҳо ва тақрибан 20 шоирро, ки дар асрҳои X-XIX зиндагӣ ва фаъолият намудаанд, зикр гардидааст. Дар асар таърихи мардуми Осиёи Марказӣ то асри XVI дар асоси маълумотҳои “Равзат-ус-сафо”-и Мирхонд, бархе аз воқеаҳои таърихии асри XVI тибқи ахбори “Бадӯ-ул-вақоъ”-и Восифӣ ва “Аҳсан-ут-таварих”-и Ҳасан-бек Румлу, воқеаҳои таърихии асрҳои XVII- XVIII бошад аз рӯи “Тарихи Муқимхонӣ”-и Мухаммад Юсуф Муншӣ таълиф инъикос гаштааст [5, 16]. Асар ба забони Ҳисоби иншо гардидааст. Муаллиф ба сифати ороиши бадеии асар мақол ва масалҳои халқҳои форсу-тоҷик, ўзбек ва араб ба таври моҳирона истифода бурдааст. Тибқи маълумоти Э. Хуршуд муаллифи асар ҳатто як мақоли чиниро низ истифода намудааст [6, 41].

Дар асари Мухаммад Ҳакимхон дар қатори дигар сарчашмаҳои таърихӣ якҷанд мактубҳо, аз ҷумла мактуби Дўстмуҳаммадхон ба Лот- котиби генерал- губернатори Ҳиндустон В. Макнотен, номаи Султон Махмудхон ба амир Насруллоҳ, мактуби амир Насруллоҳ ба хони Қўқанд Мухаммадалихон ҳамчун манбаи таърихӣ истифода гаштааст, ки арзиши таърихӣ ва илмӣ асарро афзун гардониданд [6, 6-7].

Номанигорӣ ё мукотибот яке аз манбаҳои нодире таърихӣ, адабӣ, осори пунарзиши ганҷинаи тамаддуни башарӣ маҳсуб меёбад. Мукотиботи расмӣ ва шахсӣ дар таърих, адабиёт ва фарҳангу тамаддуни тоҷикон анъана ва таърихи хеле қадима дорад [7, 299]. Ҳар

яке аз навиштаҳо ва, ҳатто, ҳар навъе аз макотиби девонӣ ба сабки махсус навишта мешуд. Масалан, навиштаҳои маъмулӣ ва муҳоварот ба насри сода, осори адабӣ, номаҳои девонӣ ва фармонҳо бо насри махсуси ҳунарий нигошта мешуданд ва барои навиштани ин навъ номаҳо дабирони хос буданд [2, 119]. Мактубҳоеро, ки Муҳаммад Ҳақимхон ҳангоми таълифи асараш чун сарчашмаи таърихӣ истифода намудааст, аз рӯйи мазмун ва мундариҷа метавон ба намуди маъмулӣ ва муҳоваротии номаҳо шомил намуд. Ҳамчунин аз ҷиҳати мазмун мактубҳои овардаи Муҳаммад Ҳақимхонро ба намуди ихвониёт (номаҳои дӯстона ва мактуботе, ки миёни дӯстон радду бадал мешуд) дохил намудан мумкин аст.

Чустучӯ, бозёфт, таҳқиқу омӯзиш ва таҳлили дақиқонаи номаҳо барои мукамал омӯхтани равандҳои сиёсӣ, иқтисодиву иҷтимоӣ ва фарҳангии марҳилаҳои мухталифи таърихӣ, таҳқиқи баъзе паҳлӯҳои норавшани воқеоти таърихӣ чун манбаи нодир кӯмак ва мусоидат менамояд.

Қабул аз таҳлили аҳамияти илмӣ ин мактубҳо ба як санади муҳими расмие, ки Муҳаммад Ҳақимхон дар «Мунтахаб-ут-таворих» овардааст, зарур аст, ки бидуни вайрон кардани тартиби хронологии воқеаҳои таърихӣ таваҷҷуҳ намоем.

Муаллифи асар Муҳаммад Ҳақимхон дар оилаи ашроф ба дунё омадааст. Ӯ аз тарафи модараш ба ҳокимони Қўқанд Норбутаӣ (1770-1798) набава ва ба вориси ӯ Олимхон (1798-1810) ҷиян ба ҳисоб мерафт. Ҳақимхон бо ҳокими минбаъдаи Қўқанд Муҳаммадалихон (Мадалихон) (1822-1842) якҷоя ба воя расидааст. Падараш Маъсумхон дар дарбори Қўқанд обрӯ ва нуфузи зиёд дошт.

Соли 1822 баъди ба сари ҳокимият омадани Муҳаммадалихон, Ҳақимхон ва аҳли оилаи ӯ ба мисли дигарон ба ғазаби ҳокими ҷоҳил дучор гардиданд. Давраи ҳукмронии Муҳаммадалихон бо таъқибу шаканҷа, бадарғакуниҳо аз давраҳои гузашта фарқ мекард. Ӯ шахсони олимартабаи зиёд, дар навбати аввал Маъсумхон ва Ҳақимхонро аз дарбор дур кард. Муҳаммадалихон тавассути одамони худ Маъсумхонро иҷборан ба ҳаҷ фиристод [8, 7].

Лозим ба таъкид аст, ки дар асрҳои миёна бо ишораи подшоҳ ба ҳаҷ раҳсипор кардани мансабдорони номатлуб яке аз роҳҳои одии дур кардани онҳо аз дарбор ва аз мамлакат ба шумор мерафт, зеро, аз як тараф, ҳуди сафар муҳлати дарозро талаб мекард, аз тарафи дигар, эҳтимоли аз ин сафари пурмашаққат зиндаю саломат барнагаштан низ мавҷуд буд. Баъди ҳалос шудан аз Маъсумхон Муҳаммадалихон бо Ҳақимхон машғул мешавад. Аввал ба ӯ тухфаҳои қимматбаҳо тақдим намуда, баъд ҳокими Туракўрғон, Намангон ва Косон таъин мекунад. Даре нагузашта Ҳақимхонро аз мансаб озод карда, ба ҳабс мегирад. Баъд аз ҳабси чормоҳа Ҳақимхон аз мамлакат баромада меравад ва ҳафт сол-солҳои 1823-1830 дар ғурбат, сарсония дарбадарӣ умр ба сар мебарад [8, 14].

Муҳаммад Ҳақимхон дар давоми солҳои 1823-1825 дар шахрҳои Шамай (Семипалатинск), Омск, Ирбит, Оренбург, Астрахани кишвари Русия қарор дошт. Муаллиф воқеаю ҳодисаҳоеро, ки дар вақти сафараш дар Русия ба амал омаданд, хеле шавқовар ва муфассал тасвир кардааст.

Тибқи маълумоти Муҳаммад Ҳақимхон, ӯ дар Оренбург бо императори Русия Александри I мулоқот кардааст. Император ба Муҳаммад Ҳақимхон эҳтироми зиёд зоҳир намуда, ҳатто ангуштарини қиматбаҳои алмосии худро бо сесад тангаи тилло ба ӯ ҳадя кардааст ва ҳатте дода, ба ҳокимони маҳаллҳои убури Муҳаммад Ҳақимхон супориш додааст, ки Муҳаммад Ҳақимхонро мухтарам доранд ва ба ӯ мусоидат намоянд [9, 23].

Албатта, меҳрубониҳои императори рус нисбат ба Муҳаммад Ҳақимхон сабаб дошт, зеро дар замоне, ки таваҷҷуҳи ҳукумати Русия ба Осиёи Марказӣ бештар мешуд, ният дошт, ки аз вай оид ба вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар маълумот гирад ва, ҳатто, Муҳаммад Ҳақимхонро, ки аз оилаи ашрофзода буд ва ҷудо аз ватан дар муҳочират қарор

дошт, мехост барои манфиатҳои сиёсӣ истифода барад. Барои ҳамин ҳам нисбат ба ӯ эҳтироми хоса зоҳир намуда, номаи махсус (ичозатнома) додааст, ки танҳо ба шахсони алоҳида дода мешуд. Ин иҷозатнома барои баргараф намудани як қатор душворихое, ки дар рафти сафар ба амал омада буданд, хизмат кард.

Мавриди таваҷҷуҳ ва иноят қарор гирифтани Муҳаммад Ҳакимхонро факти зерин тасдиқ мекунад: ба туфайли шафоати ӯ яке аз шохзодаҳои вилояти Черкас Малик Қосим, ки бо амри тақдир дар ҷанги Русия асир афтода, бадарға гашта буд, иҷозатномаи ба ватан баргаштанро аз маъмури ҳукумати Русия гирифтааст.

Воқеаҳои мазкур дар асар чунин инъикос гаштааст: “Эй ёри ҷонӣ, мушқиле дорам, ҳал кун ва тадбире андешидаам, аз барои халосии худ, нек тааммул фармо». Гуфтам: «Ба ҷон миннатдорам. Агар аз дастам ояд, ҳеч мазоиқа накунам». Гуфт: «Ба номи касе ба сурати ман аз маҳкамаи урус хат гирифта бидиҳед, шояд агар ки ба ин тадбир аз ин бало халос шавам ва сабаби наҷоти ман шавӣ (агар зинда монам то қиёмат) дар ҳукми ту бошам”. Фақир дар баҳри тафаккур фуру рафтам. Баъд аз соате ангушти қабул ба дида ниҳодам. Азбаски дар он вақт касалии фақир рӯ ба бехбудӣ оварда буд ва мараз илҷпазир шуда буд, лоилоҷ мутаваҷҷеҳи қасри ҳоким шудам. Азбаски дар миёни мо ва ӯ ошноӣ пазируфта буд, чун ҳоким фақирро дид, аз ҷои худ бархост ва ба ҷои пеши худ нишонид. Фақир сурати воқеаро гуфтам, ки як хизматгори мо иродаи Рум дорад. Худ бисёр бемор хобидоаст. Ба ин шакл ба ин шамоил. Сурати он бародарро як ба як гуфтам. Як хат бидиҳед, зуд равад. Азбаски расм аст, сурати ҳар кас нанависанд, хат намедиханд. Бинобар ин, бародарам шохзода Малик Қосим ин тадбир андешида буд. Билоэҳмол ҳоким хат фармуда, ҳозир кард. Фақир хатро гирифта, ба қўши худ мурочиат намудам ва он хатро ба бародарам супурдам. Он ёри ҷонӣ чунон хурсандӣ мекард, ки ба тақдир рост намеояд. Баъд аз ҷанд рӯз рафтани ӯ наздик шуд. (Махфӣ шабе ба манзили фақир) омад. Рафтани худро изҳор кард. Якдигарро дар қанор гирифтем. Баъд аз ҷандин вақт хабар расид, ки он ёри ҷонӣ аз он маҳлақа ба ҷандин меҳнат халос шуда, тамоми вилояти худро фуру (гирифта), бар сарири салтанат қарор ёфтааст. Ин хабарро шунида, аз шодӣ ба пероҳан намегунҷидам. Пай дар пай аз он бародари ҷонӣ ба номи фақир хат омада, тақлифи вилояти худ менамуд [8, 51-52].

Ин ҳуҷҷату мактубҳо барои омӯзиши сохтори идоракунии империяи Россия ва хусусиятҳои хоси ҷангҳои Россияю Эрон ҳамчун сарчашмаи нодирӣ хизмат мекунад.

Муҳаммад Ҳакимхон дар соҳили дарёи Кубан саёҳат мекунад. Тибқи расмӣ ба назди маъмури шаҳр меравад, то ба шиносномааш муҳр зананд. Дар он ҷо ӯро хунукназарона пешвоз мегиранд. Вақте, ки амалдорон мактубро (яриқ дар бораи буду бош дар қаламрави Русия, ки аз ҷониби Александри 1 дода шуда буд) мебинанд, ба ӯ иззату эҳтиром карда, ӯро ба дарбор даъват менамоянд. Аммо дар қаср ӯро бо тўҳмат ба туфайли духтари шаддоди губернатор ба ҳабс мегиранд. Муҳаммад Ҳакимхон ёдовар мешавад, ки вақте дар ҳабс қарор доштани касе номаълум ҳар рӯз ба ӯ хўрок меовард ва аз ӯ як порча қоғаз талаб мекунад ва бо қордаи фарангии худ дасташро бурида бо хун ба дўстаи Малик Қосим мактуб менависад ва бо ёрии ӯ аз бало халос мешавад [8, 64-66].

Дар “Мунтахаб-ут-таворих” маълумоти хеле нодир оид ба вазъи сиёсии Афғонистон дар нимаи аввали асри XIX, ҷангҳои Британия ва Афғонистон, муборизаи Дўст Муҳаммадхон барои тахт бо Шучоъулмулк, фирори Дўст Муҳаммадхоннинг ба Бухоро, муносибати амир Насруллоҳ нисбат ба ӯ, бозгашти Дўст Муҳаммадхон ба ватан, мубориза бар зидди англисҳо ва тақдирӣ минбаъдаи ӯ инъикос гаштааст. Ҳамчунин, мактубҳои, ки Муҳаммад Ҳакимхон ба сифати сарчашма дар асар овардааст, барои пурра қардани маълумоти муаррихони Афғонистону Ҳиндустон аҳамияти қалон дорад.

Бояд гуфт, ки дар маъхазҳои таърихии Афғонистон ҳангоми тавсифи муборизаи зидди англисҳо Дӯст Муҳаммадхон, ки ба ватан баргашта буд, маълумотҳое ба назар мерасад, ки гӯё ӯ лашкари худро тарк карда, бо сабабҳои номаълум ба англисҳо таслим ва асир шудааст [4, 149].

Муҳаммад Ҳакимхон, ки шахсан бо Дӯст Муҳаммадхон дӯстӣ дошт, дар ёддоштҳои бораи ин воқеа маълумоти дақиқ додааст. Бино ба маълумоти муаллиф, англисҳо ба лашкари Дӯст Муҳаммадхон барои пинҳонӣ асир гирифтани ӯ маблағи калон ваъда кардаанд. Ҳатто Искандари Парнас (Александр Бёрнс солҳои 1805-1841 зиндагӣ карда, дар солҳои 1839-1841 мушовири сиёсии штаби низомии Британияи Кабир дар Кобул ва муаллифи китоби сечилдаи “Рӯзномаи сафар ба Афғонистон, Осиёи Марказӣ ва Эрон”, ки соли 1839 дар Лондон нашр шудааст, мебошад) диловарҳои (амирро) мушоҳида карда, ба овози баланд гуфт: «Эй амир, чаро ин қадар ба чони худ қабр мекунад. Ҳоло мусулмонҳои шумо шуморо дастгир карда меоранд. Ин меҳнатҳои ҷаноби шумо ройгон меравад». Дӯст Муҳаммадхон ба ин аҳамият наодо, ҷангро давом дод, вале амир чун дид, ки ҷанговарон ӯро танҳо гузоштаанд, маҷбур шуд, ки бо яке аз ҳамроҳонаш фирор кунад. Пас аз тай кардани роҳи дур ба назди Лот, ки котиби Вилиям Макнотен вазир ва сафири худмухтори ҳукумати Британияи Кабир дар Ҳиндустон дар замони амир Шучоъулмулк буд, ба таври моҳирона ворид мешавад [1, 129].

Муҳаммад Ҳакимхон оид ба сӯҳбат ва мактуби Дӯст Муҳаммадхонро ба Лот маълумоти хеле ҷолибу шавқоварро овардааст: “...Баъд аз тайи масофат нисф аз шаб гузашта буд, ба дарвозаи Кобул расид (Дӯст Муҳаммадхон). Ҳуш аз сари надими ӯ парид. Гуфт: «Мо кучо омадем». Амир гуфт: «Хомӯш бош». Амир дарвозаро (ба қуввати тамои) (задан гирифт). Дарвозабон дарро нагушод. Амирсӯҳиб гуфт: «Ман элҷӣ мебошам. Аз назди амир Дӯстмуҳаммадхон омадаам. Ба Лот кори зарур дорам ва хабарро ба Лот баранд». Лоти ҷангӣ номи амир Дӯстмуҳаммадхонро шунид. Гуфт: «Зуд элҷиро ба назди ман оред». Мулозимон амири ғозиро давонида, ба пеши он габр овардан. Лот аз амир Дӯстмуҳаммадхон аҳвол пурсид. Амирсӯҳиб гуфт: «Амир Дӯстмуҳаммадхон ба шумо як хат додааст. Агар қабул фармояд, ҳоло ба пеши шумо меорам ва агар қабул нафармояд ба мулки Эрон ҳоҳад хиромид». Лот гуфт: «Хат ку?». Амир хатро аз бағали (худ қашида) ба дасти Лот дод ва Лот мутолиа фармуд. Мазмуни мактуб ин ки: «Аморат ва иёлатпаноҳ Валӣ Ямҷӣ Лотро пӯшида намонад, ки дар миёнаи мову ту муҳориботи бисёр воқеъ шудааст. Бо вучуди ҳамон моро ту борҳо таклиф мекуни, ки биёед ва мо қабул намекардем. Ҳоло дар пеши ту гӯё айни худро фиристодем. Ба се шарт, аввал он ки ба молу чони мо зарар нарасонӣ. Дуюм он, ки моро ба Шучоъулмулк мулозим насозӣ, сеюм он ки то вақте ки ба дасти ту ҳастам, ҳар рӯз билотарк понсад ашрафӣ бидиҳӣ. Ба ҳамин се шарт аз дини худ аҳду паймон кунӣ ва қабул фармой, ба пеши ту меравем ва илло ба Эрон ҳоҳем рафтан». Ва ин хатро амир Дӯстмуҳаммадхон аз забони худ дурустӣ карда буд. Чун Лот аз хондани мактуб фориғ шуд, бисёр хурсанд шуду гуфт: «Биё аҳд кунем». Амир Дӯстмуҳаммадхон Лотро аз дини ӯ савгандҳои ғализ дод. Баъд аз фориғ шудани аҳду паймон гуфт: «Огоҳ бош, ки манам Дӯстмуҳаммадхон». Лот чун ин сухан аз амири ғозӣ шунид, ангушти таҳайюр ба дандон газид ва надимони худро талаб намуд, ки: «Оё ин сухан рост бошад ё дурӯғ». Чанде надимони ӯ, ки амир Дӯстмуҳаммадхонро дида буданд, ҳама муонақа намуда, гувоҳӣ доданд, ки ин аст, амир Дӯстмуҳаммадхон. Лоти ҷангӣ сари худро луч карда, чанд бор ба амир Дӯстмуҳаммадхон сар заду худ дар поён нишасту гуфт: Байт:

Мешунидам, ки марди майдонӣ,

Чун бидидам ҳазор чандонӣ.

Ва аз қорҳои амир таҳсинҳо менамуд ва ин воқеаро ба подшоҳи худ дар Ландан навишт. Ҳама Фарангистон ба таҳаввурияти амир Дӯстмуҳаммадхон офарин мекарданд....”[1, 130-131].

Тибқи маълумоти Муҳаммад Ҳакимхон, ӯ аз зулми амири Бухоро Насрулло раҳо ёфта, ба Қаршӣ ва аз он ҷо ба Шаҳрисаб сафар намуда, дар мулкҳои меросии падараш то охири умр зиндагӣ намудааст ва дар он ҷо бо амири Афғонистон Дӯст Муҳаммадхон, ки дар фирору гурбат ба сар мебурд, вомехӯрад. Маълум аст, ки бадбахтӣ одамонро ба ҳам наздик мекунад. Сарнавишти ба ҳам монанди талхашон сабаб мешавад, ки байни онҳо муносибатҳои дӯстӣ пайдо гардад. Муҳаммад Ҳакимхон, ҳатто, баъди ба Афғонистон баргаштан, ба сари тахт нишастани Дӯст Муҳаммадхон аз ӯ мактубҳо мегирифт [8, 46].

Дар “Мунтахаб -ут-таворих” мактуби ба Муҳаммад Ҳакимхон фиристодаи Дӯст Муҳаммадхон чунин оварда шудааст: “Рӯзи дигар санаи 1259 ғурраи рабеъулаввал (мутобиқ ба моҳи апрели соли 1843-и милодӣ) мукаррар арӯси мамолики афғонияро танг дар оғӯш кашида, бар сарири салтанат ором гирифт ва ба адлу дод пардохт. Салхи моҳи мазкур ба фақир хатти амир Дӯстмуҳаммадхон ва Акбархон ба ҳамин мазмун расид. “Назди ҳамгинон нуҳуфта намонад, ки чун амир Дӯстмуҳаммадхон ба ҷониби Шаҳрисабз гурехт, рӯзи дигар амир Насруллоҳ ин хабарро шунида, оташи ҳасрат дар сина ниҳод. Билоэҳмол амр намуд, ки сардор Муҳаммад Акбархон ва Султон Аҳмадхонро дастгир намуда, қайд кунанд ва эшон маҳфӣ шуда буданд. Ҳарчанд кӯшиш карданд асарро наёфтанд. Баъд аз як ҳафта ҳуди эшон ба хизмати Эшони Соҳибзода рафтанд. Чаноби эшон ҳамроҳи худ ба пеши амир Насруллоҳ бурданд ва амир Насруллоҳ ба чаноби эшон кафил дод. Чанд рӯз дар қатори сӯфиён мегаштанд. Баъд аз чанд вақт амир Насруллоҳ эшонро аз хонаи чаноби соҳибзода ба пеши худ талаб намуд ва ҳабс фармуд. Се моҳ дар қайд буданд. Боз амир Насруллоҳ эшонро аз ҳабс баровард. Эшон аз қайд ҳалос шуданд. Намедонистанд, ки кучо раванд. Дар кӯчаҳои Бухоро мегаштанд. Ба хонаи ҳар кас раванд, аз тарси амир Насруллоҳ роҳ намедоданд ва аз Бухоро берун рафтан манъ буд ва эшон орзуи ҳабсро мекарданд, ки ба ҳар ҳол ҷои хоб маълум буд. Баъд аз саргардонии бисёр ба хонаҳои чаноби соҳибзода омаданд” [1, 133-134]. Доир ба тақдири минбаъдаи Акбархон ва Султон Аҳмадхон ва рафтани онҳо ба Афғонистон дар “Мунтахаб-ут-таворих” маълумоти муфасссал мавҷуд аст.

Чунонки дар боло зикр гардид, мактубҳои дигаре, ки Муҳаммад Ҳакимхон дар «Мунтахаб -ут-таворих» ба сифати сарчашма истифода кардааст, мактуби Султон Маҳмудхон ба амир Насруллоҳ ва мактуби амир Насрулло ба хони Қўқанд Муҳаммад Алихон мебошад.

Чи тавре ки зикр гардид, соли 1822 баъди ба сари ҳокимият омадани Мадалихон бисёр мансабдорон, аз ҷумла Маъсумхон ва Муҳаммад Ҳакимхон аз дарбор дур карда шуданд. Сабабҳои асосии ихтилоф ва коста гаштани муносибатҳои Муҳаммадалихон ва оилаи Муҳаммад Ҳакимхонро муаррихон дар асарҳои худ ба таври гуногун шарҳу эзоҳ додаанд. Ба ақидаи бархе аз олимони гурӯҳҳои алоҳидаи иғвоангези дарбор мавқею манзалаат ва шухрату эътибори падари Муҳаммад Ҳакимхон-Маъсумхонро дида наметавонистанд ва аз рӯи хусумату душманӣ кӯшиш менамуданд, ки бо ҳар роҳу равиш дар байни хон ва Маъсумхон низоъ андохта, ба ҳамин васила ӯро аз дарбор дур намоёнд [9, 12-13].

Чи тавре ки Муҳаммад Ҳакимхон дар асараш ёдовар шудааст, яке аз ҳамсарони хони Қўқанд Умархон духтари Саид Ғозӣ - Хонпошшоҳон сабабгори вайроншавии муносибати онҳо мегардад. Воқеа чунин сурат мегирад: Муҳаммадалихон пас аз вафоти падараш кӯшиш менамояд, ки ин занро ба никоҳи худ дарорад. Баъд аз он ки кӯшишҳо бенатиҷа мемонанд, ӯ ба ду мулло инъоми зиёд дода, фатвои сохтаю бофта нависонда, онро бо муҳр тасдиқ менамояд ва бо ҳамин роҳ ба Хонпошшо хонадор мешавад [8, 13]. Хонаводаи Муҳаммад Ҳакимхон ва хонаводаи ин зан муносибатҳои наздики дӯстона доштанд. Муҳаммад Ҳакимхон, ҳатто, дар маросими ба ақди никоҳи Умархон даровардани Хонпошшо иштирок

намуда буд. Шояд барои ҳамин дар замири Муҳаммадалихон нисбат ба Муҳаммад Ҳакимхон бадбинӣ пайдо шуда, ӯ ва падарашро аз дарбор дур карда бошад.

Аммо дар мавриди ин издивоҷ ақидаҳо мухталиф вучуд доранд. Масалан, муаррих Исҳоқхони Иброт дар асари худ «Таърихи Фарғона» чунин менависад: “Гуфтае, ки Муҳаммадалихон модарашро гирифтааст, дуруст нест, балки изҳороте, ки барои сафед кардани ваҳшонияти бухориён гуфта шудааст. Дар асл муддао дигар будааст. Зебоии Пошшоҳонро шунида, ба ӯ ғоибона ошиқ мешавад. Дар асл мақсад висол буда, дар зоҳир Муҳаммадалихонро ба назари мардум гунаҳкор нишон дода, шариатро поймол кард, танбех даркор гӯён чандин хонзодаву мазлумаҳоро ба қатл расонида, охируламр мурод ҳамон зан будааст, гирифта, ба мақсад расида, ба Бухоро гирифта рафт” [2, 295].

Дар хусуси ғайримуътадил гаштани муносибатҳои Муҳаммад Ҳакимхон ва Муҳаммадалихон боз як далели аҷиб ва нисбатан дақиқ дар асари «Ғароиби сипоҳ»- и Тоҷири Хучандӣ оварда шудааст. Ба андешаи муаллиф модари Муҳаммад Ҳакимхон-Офтобойим меҳост пас аз вафоти бародараш Умархон писари худ Чиннитӯраро (дар бораи ин шахс дар «Мунтахаб-ут- таворих» ягон маълумот нест ва шояд он худи Муҳаммад Ҳакимхон ё бародари ӯ бошад- Ҷ.А., А.А.) ба тахти хонӣ нишонад. Гарчанде ки Муҳаммадалихон бо Муҳаммад Ҳакимхон аз кӯдакӣ якҷоя ба воя расида бошад ҳам, нисбат ба ӯ ҳисси бадбинӣ пайдо менамояд [8, 9].

Бинобар ҳамин, шахсе, ки неруҳои муҳолифро бар зидди Мадалихон роҳбарӣ карда буд, хонзода Муҳаммад Ҳакимхон ба ҳисоб мерафт. Дар осори Муҳаммад Ҳакимхон дар бораи даъвои модараш Афтобойим ба тахт ёдоварӣ нашудааст, вале муаллиф барои интиқом бо чунин маҳорат далелҳои худро овардааст, ки хонанда бешубҳа ба ҷуз гунаҳкор кардани Мадалихон чорае надорад.

Яке аз чунин далелҳои дар асар овардашуда номаи Султон Маҳмудхон ба амир Насрулло ва амир Насрулло ба Муҳаммадалихон аст.

Муҳаммад Ҳакимхон дар ин бора чунин менависад: “Чун ин суҳанҳо (яъне хабари бо Пошшоҳон издивоҷ кардани Муҳаммадалихон-Ҷ.А., А.А.) аз ҷаноби эшон шунидем, дар баҳри хайрат фуру рафтем ва бародарам Султон Маҳмудхон қариб буд, ки аз ғам ғудохта шавад ва аз хизмати эшон мураҳхас шудем. Ба хонаи ғайр омад, билотавакқуф мирзоро талаб намуд. Ба амир Насруллох хат навишт. Ба ин мазмун, ки: «Ҳоло хизмати шумо калони Мовароуннаҳр ҳастед ва ҳоло яқини мо шуд, ки Муҳаммадалихони мода – ақои мо аз баҳри зан аз дини аҳмадӣ баргаштааст. Ба хизмати шумо вочиб шудааст, ки ўро танбех диҳанд ва агар (ҷанобашон) эҳмол кунед, моро руҳсати иҷозат диҳанд. Мо мекунем». Ин мактубро навишта ба амир Насруллох билотавакқуф фиристод (ва ин) мактуб ба амир Насруллох расид ва ӯ аз уламо пурсид. Ў низ ҳамон ҷавоб шунид. Баъдаҳу ба Муҳаммадалихони мода элчӣ фиристод ва навишт: «Шунидем, ки шумо мавтуай падари худро ҳалол доништа гирифтед. Ба қадом далел. Уламои Бухоро ҳарчанд китоб диданд, ҷоиш будани ӯ маълум нашуд. Ба шумо маълум шуда бошад ҳамон масъаларо ба мо навишта фиристонед, то ки мардум аз иштибоҳ бароянд» [1, 143].

Ҳамин тариқ, мактубҳои дар «Мунтахаб-ут-таворих» овардаи Муҳаммад Ҳакимхон аҳамияти қалон дошта, дараҷаи илмӣ асарро боз ҳам баланд мебардорад. Маълумоти дар мактубҳои мазкур овардашуда дар омӯзиши раванҷҳои сиёсии дар Русия, Афғонистон ва хониғариҳои Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIX ба амаломеда ҳамчун сарчашмаи муътамад хизмат мекунам.

ПАЙНАВИШТ:

1. Гузидае аз “Мунтахаб -ут-таворих” (Таърихи салотини Мангитияи Бухоро). Баргардонанда аз ҳуруфи арабиасоси тоҷики ба кириллӣ, ба чоп ҳозиркунандаи матн, муаллифи муқаддима, луғат, феҳрист М. Маннонова. Хуҷанд: Ношир, 2024.- 238 с.
2. Зоиров Ҳ.З. Айнулқузоти Ҳамадонӣ ва ҷойгоҳи «номаҳо»-и ӯ дар наصري форсу тоҷики асри XII (таҳқиқи вижагиҳои адабию услубӣ, матниносии ва нусхашиносии)// Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори илмҳои филологӣ.- Хуҷанд, 2024.- 382 с.
3. Исоқхон Жунайдуллоҳожа ӯғли Ибрат. Фарғона тарихи // Мерос. -Тошкент, 1991.- 338 б.
4. История Афганистана. С древнейших времен до наших дней. - Москва, 1982. – 368 с.
5. Мухаммад Ҳакимхан. Мунтахаб ат-таварих/ Подгот. факсим. текста, введ. и указ. А. Мухтарова. В двух книгах. Книга 1. – Душанбе: Дониш, 1983. – 368 с.
6. Муҳаммадҳакимхон Тӯра. Мунтахаб ат- таворих/ Форс-тоҷик тилидан тарҷима, муқаддима, изоҳлар муаллифи Ш. Воҳидов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – 716 с.
7. Раҳмонов А. Номаҳо//Абдураҳмони Ҷомӣ. Осор.Дар ҳафт ҷилд. Ҷилди 8.-Душанбе:Адиб, 1990.-С.299-306.
8. Хотираҳои Муҳаммад Ҳакимхон дар бораи сафари Русия. Баргардонанда аз ҳуруфи арабиасоси тоҷикӣ ба кириллӣ, ба чоп ҳозиркунандаи матн, муаллифи муқаддима, тавзеҳот, луғатнома, феҳрист ва замима Ҷамолиддин Абдукаримов. -Хуҷанд: Ношир, 2013.- 104 с.
9. Хуришут Э. Ҳакимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари. - Тошкент: Фан, 1987. – 48 с.

REFERENCES:

1. A selection from “Muntahab at-tavorikh” (History of the Mangitiya Sultanate of Bukhara). Translated from the Tajik-Arabic script into Cyrillic, prepared for publication by M. Mannonova, author of the introduction, dictionary, and index. Khujand: Publisher, 2024. - 238 pp.
2. Zoirov H.Z. Aynulquzot Hamadoni and the Place of his "Letters" in Persian and Tajik Prose of the 12th century (study of literary and stylistic features, textual and epigraphic studies)// Dissertation for the degree of Doctor of Philological Sciences. - Khujand, 2024. - 382 pp.
3. Ibrat, Son of Isokkhan Junaydullahoja. History of Ferghana//Heritage. -Tashkent, 1991.- 338 pp.
4. History of Afghanistan. From Ancient Times to the Present Day. Moscow, 1982. 368 pp.
5. Muhammad Hakimkhan. Muntakhab at-tawarikh. Facsimile text prepared, introduction and clarification by A. Mukhtarov. In two books. Book 1. Dushanbe: Donish, 1983. 368 pp.
6. Muhammadhakimkhan Tura. Muntahab at- tawarikh. Translation from Persian-Tajik, introduction, comments by Sh. Vahidov.- Tashkent: Yangi asr avlod, 2010.- 716 pp.
7. Rahmonov A. Letters//Abdurrahman Jomi. Works. In eight volumes. Volume 8.-Dushanbe: Adib, 1990.-PP. 299-306.
8. Memories of Muhammad Hakimkhan about his trip to Russia. Translated from Tajik Arabic script into Cyrillic, prepared for publication, author of the introduction, explanations, dictionary, index and appendix Jamoliddin Abdugarimov. - Khujand: Publisher, 2013. 104 pp.
9. Khurshut E. The Life and Travels of Hakimkhan. - Tashkent: Fan, 1987. - 48 pp.